

Мацкевич А. Р.,

Львівський національний університет імені Івана Франка

МОДАЛЬНІ СЛОВА ТА ВСТАВНІ КОМПОНЕНТИ ЯК ЗАСОБИ ВТІЛЕННЯ МОДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АРАБСЬКІЙ МОВАХ

У статті досліджуються модальні слова та вставні компоненти як формальні лексико-граматичні засоби вираження модальності. Встановлено типологічні особливості модальних слів та вставних компонентів на матеріалі української та арабської мов, а також визначено засоби їхньої експлікації.

Ключові слова: модальні слова, вставні компоненти, модальність, об'єктивні та суб'єктивні модальні відношення.

В статье исследуются модальные слова и вводные компоненты как формальные лексико-грамматические средства выражения модальности. Установлено типологические особенности модальных слов и вводных компонентов на материале украинского и арабского языков, а также определены средства их экспликации.

Ключевые слова: модальные слова, вводные компоненты, модальность, объективные и субъективные модальные отношения.

The article traces the modal words and parenthetical components as the formal lexical and grammatical means to express the modality. It is established the typological features of modal words and parenthetical components based on the Ukrainian and Arabic languages, as well as the means of their explication.

Key words: modal words, parenthetical components, modality, objective and subjective modal relations.

У лінгвістичних дослідженнях межі вживання терміна «модальність» втратили свою визначеність, а тому діапазон його розуміння хитається від невизнання як такого до розуміння як текстотворювальної категорії [10, с. 13]. Водночас чи не єдиний спільний знаменник більшості трактувань модальності становить акцентування на її суб'єктивності, тісному зв'язку з людиною, що виявляється в зумовленості будь-якого модального значення точкою зору мовця [2, с. 190]. Як наслідок, модальність, попри різноплановість трактувань, може вважатися універсальною функціонально-семантичною категорією, що постає як експліковане мовними засобами ставлення мовця до змісту повідомлюваного в межах комунікативної одиниці [2, с. 193; 7, с. 40]. При цьому, у контексті дослідницьких пошуків лінгвістичної сутності модальності, так само актуальною все ще є проблема визначення меж модальних значень, вирішення якої можливе за умови встановлення системи засобів їх вираження [7, с. 53]. Звідси, з-посеред засобів формування модальності на рівні комунікативних одиниць зокрема виділяються модальні слова і вирази, а також вставні компоненти [2, с. 194; 11, с. 367-368].

Модальні слова – вказують на суб'єктивно-об'єктивні відношення людини до явищ дійсності та їх різноаспектних зв'язків [3, с. 134].

В українській мові модальні слова – лексико-граматичний клас незмінних слів, що виражають ставлення мовця до висловленої ним думки й містять оцінку явищ дійсності та їхніх зв'язків з погляду ймовірності, можливості, необхідності тощо; у реченні основною синтаксичною функцією модальних слів є функція вставного слова з модальним значенням; за значенням модальні слова поділяють на дві групи: 1) ті, що передають значення реальності, достовірності, ствердження (*безперечно, безумовно, дійсно, звичайно, зрозуміло, природно, справді, щоправда* і под.), 2) ті, що виражають значення можливості, ймовірності, припущення (*видно, вірогідно, здається, ймовірно, мабуть, може, можливо, очевидно, напевно, певно* та ін.); модальні слова походять від різних частин мови, які набули синтаксичної функції вставних слів, але здебільшого цей клас слів зростає за рахунок прислівників прикметникового походження (*безперечно, безумовно, дійсно, звичайно, зрозуміло, ймовірно, певно*), тому їх нерідко зараховують до модальних прислівників, водночас інша група модальних слів сформувалася на основі дієслівних форм третьої особи (*здається, може, розуміється*) [11, с. 367; 5, с. 95-96].

Суміжний з модальними словами засіб вираження суб'єктивно модальних відношень в українській мові становлять модальні частки ([13, с. 303; 3, с. 134; 11, с. 367]), що, за функціонально-семантичними ознаками, поділяються на частки: 1) що оформляють певний комунікативний тип речення (питальні: *чи, хіба, невже, що за* та ін.; оклично-підсилювальні: *як, який, що за, що то за*); 2) що виражають ставлення мовця до змісту всього висловлення (власне модальні: вносять у висловлення певний емоційно-оцінний момент – або (найчастіше) значення сумніву, припущення, несумісності з дійсністю, невпевненості щодо вірогідності повідомлюваного – *мов, мовляв, мабуть, ледве чи, наче, ніби, мовби, навряд, навряд чи*, – або, навпаки, тверду впевненість у важливості чи винятковості повідомлюваного – *ба, ну (ну й), ой*); стверджувальні: *так, еге, еге ж, атож, аякже, авжеж*; заперечні: *не, ні, ані*); 3) що виділяють за змістом один із компонентів висловлення (вказівні: *ось, от, то, це, оце, он, онде, ген, ото*; означальні: *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно*; кількісні: *майже, приблизно, мало не, трохи не, чи не, ледве не*; спонукальні: *бодай, годі, ну, давай, на, -но* (при дієсловах наказового способу чи частці *хай: проведи-но, хай-но*), *-бо* (при дієсловах наказового способу, спонукальних частках й інших словах у функції присудка: *розкажуй-бо, ну-бо, давай-бо*); видільні: *навіть, тільки, лише, лиш (лишень), хоч, хоча б, аж, же (ж), таки, уже (вже), собі* та ін.; приєднувальні: *також, теж, до того ж, ще й*) [9, с. 501-510].

До модальних слів та виразів в арабській мові зараховують дієслова (серед яких: *yalzimu* «потрібно, треба», *talaba* «вимагати», *habba* «любити», *sa'a* «прагнути», *istaftā'a* «могти», *wadda* / *'arāda* «бажати, хотіти», *yutkinu* «можна», *yağibu* / *yanbağī* «необхідно», *lā yağūzu* «не можна», *yağūzu* «можливо, може бути» [12, с. 311-312; 6, с. 407-408]), частки (*'an, kay, li-* «щоб») (а також їхні різноманітні комбінації – *li-kay, li-'an* «для того, щоб», *'allā, li-'allā, kay-lā, li-kay-lā* «для того, щоб не»), *hattā* «для того, щоб» / «до тих пір, поки», *fa-, wa* «для того, щоб» /

«з тим, щоб» / «і в такому випадку», ‘aw «для того, щоб» / «або ж», ‘iẓan «у такому випадку», lan «(ніколи) не/ ніяк не/в жодному разі не» [4, с. 162; 6, с. 406; 12, с. 314]) та іменні безособові звороти (серед яких: ‘al-muhimmi / mina-l-muhimmi «важливо», mina-l-ḥaṭā’i «помилково», mina-l-mustaḥīli «неможливо», mina-l-mumkini «можна», mina-t-ṭabī’iyyi «природно», bi-ṣarṭi «за умови», mina-l-muqarrari «вирішено», lā budda min «необхідно», lā ṣakka «без сумніву, безсумнівно», lā farqa «байдуже», mina-l-ma’rūfi «відомо» [6, с. 406; 12, с. 312-313]), що у сполученні з формами дієслів умовного способу (*muḍāri’un manṣūbun* [4, с. 160-163, 581]) або їхніми граматичними замінами-масдарами (*ta wīlu maṣḍarin* [4, с. 561; 17, с. 104-105]) з флексією даммою або фатхою можуть виражати значення ймовірності, можливості, бажаності, сумніву, причинної наслідковості, мети, прагнення, повинності, припущення, категоричного заперечення і т. д. [12, с. 308-325; 6, с. 406-409; 4, с. 162].

Вставні компоненти (слова, словосполучення і речення) – це мовні одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки і передають різні модальні значення (можливості, впевненості, вірогідності, сумніву тощо) [11, с. 89; 5, с. 34-35]. Вставні конструкції вступають у словесні зв’язки з реченням у цілому або з окремими його частинами й можуть стояти на початку, всередині та в кінці основного речення [3, с. 44-45; 13, с. 81; 11, с. 89]. Вставні одиниці вирізняються інтонацією вставності, що фіксується на письмі комами, тире і дужками [11, с. 89-90; 13, с. 81].

Вставними одиницями в українській мові можуть виступати слова, словосполучення і речення: 1) вставні слова виражаються модальними словами (*можливо, вірогідно, звичайно*), а також іменниками (*без сумніву, за повідомленням*), субстантивованими прикметниками (*найголовніше, найсуттєвіше*), займенниками (*між нами, крім того*), прислівниками (*по-перше, нарешті*), дієсловами (*скажімо, здається*); 2) вставні словосполучення за своїми значенням і функцією подібні до вставних слів, а за будовою – до підрядних словосполучень: *зі свого боку, певна річ, сказати по правді, слово честі*; 3) вставні речення мають структуру простих двоскладних або односкладних речень, порівняно зі вставними словами і словосполученнями відзначаються більшою смисловою насиченістю, поширеністю, можливістю членування: «Якщо вже, **міркую собі**, ти вибрав для себе божка... **навіщо ж плюндруєш, перекручуючи слова його на свій лад?**» [11, с. 89-90]. При цьому, межа між вставними словами, вставними словосполученнями й вставними реченнями іноді умовна [11, с. 90].

Вставні одиниці в українській мові можуть означати: а) достовірність повідомлення, впевненість: *безперечно, безумовно, звичайно, дійсно, природно, без сумніву*; б) невпевненість, сумнів, можливість, припущення: *може, певно, очевидно, видно, здається, ймовірно, можна сказати*; в) емоційну оцінку повідомлюваного (почуття радості, задоволення, жалю, співчуття, здивування, прикrostі, обурення тощо): *на радість, на жаль, на лихо, як на гріх, на диво, соромно казати*; г) логічну впорядкованість мовлення, висновок, наслідок, виділення основного в повідомленні: *по-перше, по-друге, нарешті, отже, одним словом, взагалі*; г) джерело повідомлення: *за словами..., на думку..., на мій погляд, по-моєму, кажуть, мовляв*; д) заклик до співрозмовника для привернення, активізації його уваги: *бачите, чуєте, знаєте, погодьтесь, даруйте, м’яко кажучи*; е) оцінку повідомлення щодо його звичайності: *як звичайно, як завжди, буває* [11, с. 90; 5, с. 34-35].

Вставні (парентетичні [1, с. 79; 7, с. 27]) одиниці в арабській лінгвістичній традиції охоплюються синонімічними спільнокореневими поняттями ‘al-’i’tirādun та ‘al-mu’taradatu «парентеза» (англ. «parenthesis» [16, с. 49, 372, 466]) [14, с. 31, 82, 92; 4, с. 565] для позначення вставки у висловленні «слова або виразу, що вводиться в уже повнозначний контекст і зазвичай виділяється на письмі дужками, комами чи тире» (‘al-kalimatu ‘awi-l-’ibāratu-l-lai’i ta’tariḍu siyāqa-l-kalāmi ma’a tamāmi-l-ma’nā bi-dūni-hā // wa tūda’u ‘ādatan bayna qawsayni ‘aw ṣawlatayni ‘aw ṣarṭatayni ḥattā lā taḥtaliṭa-l-’umūru ‘alā-l-qāri’) [16, с. 372; 18], причому це явище співвідноситься з поняттям плеоназму – ‘al-ḥaṣwu (англ. «pleonasm» [18; 16, с. 109]) [14, с. 31; 18], – як «надлишковим або необов’язковим додаванням смислу у висловленні» (*ziyādātu-l-laḥzi ‘alā-l-ma’nā li-ḡayri-ḍ-ḍurūratin ‘aw fā’idatin* [16, с. 150]) [14, с. 31; 15, с. 40]. Звідси, вставні члени вказують на відношення мовця до повідомлюваного й можуть виділяти таким чином його думку (*taqrīru ma’nān* [14, с. 82]) або позначати перехід до нової думки, логічно впорядковуючи повідомлення та набуваючи на початку, всередині чи в кінці висловлення ([8, с. 112]), зокрема, форм окремих слів (наприклад, частка ‘inna – ‘inna / ḥāzā-l-qarāra muḥtaṣṣun bi-muqāṭa’ati sūriyā fa-qāṭ / wa lā yaṣmalu lubnāna «Дійсно, ця постановва стосується лише області Сирії і не поширюється на Ліван» [8, с. 112]), сталих зворотів (серед яких релігійні формули, наприклад: *wa yaḡ’alūna li-l-lāhi-l-banāti / subḥāna-hu / wa la-hum mā yaṣtahūna* «І приписують вони Аллагу доньок, *пречистий Він!*, і для них є те, що вони побажають» [14, с. 31; 15, с. 42]), речень (наприклад: *wa hiya [riwāyātun tamṣīliyyatun li-’ahmad ṣawqī] / ka-mā sabaqa lī ḡayri ḥāzā-l-maqāmi / fi ḡāyati mā yakūnu min ḥusni-t-tanāsūqi wa-t-ta’alufi* «І вони [драматичні твори Ахмада Шаукі] – як я згадував раніше про це в іншому місці – є межею того, що буває з краси послідовності та зв’язку» [8, с. 115] або *zaydun / ṭāla ‘umru-hu / qā’itun* «Зайд – його вік довгий – стоїть» [14, с. 82]).

Таким чином, якщо в українській мові модальні слова становлять окремий лексико-граматичний клас незмінних слів, що зазвичай (окрім більшості модальних часток) займають у висловленні синтагматично автономну позицію і функціонують у ролі вставних слів, то в арабській мові модальні слова та вирази загалом функціонально пов’язані з вираженням різноманітних значень умовного способу дії (*muḍāri’un manṣūbun*), не набуваючи ознак вставних членів. Водночас, у межах традиційного поділу модальності на об’єктивну (виражає різні види відношення висловлення до дійсності) і суб’єктивну (виражає різні види суб’єктивної кваліфікації (якісно-емоційної оцінки) мовцем того, про що йдеться в повідомленні) [13, с. 303; 11, с. 367; 2, с. 191], модальні слова та вставні компоненти в українській мові співвідносяться з функцією вираження суб’єктивно модальних відношень, натомість в арабській мові модальні слова (у сполученні з формами умовного способу дії – *muḍāri’un manṣūbun*) можуть вказувати на об’єктивно-модальні (ірреальні) відношення, а вставні компоненти – на суб’єктивно-модальні.

Література:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – Изд. 2-ое, стереотип. – М. : Сов. Энциклопедия, 1969. – 608 с.
2. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: Монографія / Флорій Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
3. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
4. Гранде Б. М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении / Б. М. Гранде. – 2-е изд., репр. – М. : Вост. лит., 2001. – 592 с.
5. Єрмоленко С. Я., Биби́к С. П., Тодор О. Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Биби́к, О. Г. Тодор; За ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 223 с.
6. Ковалев А. А., Шарбатов Г. Ш. Учебник арабского языка / А. А. Ковалев, Г. Ш. Шарбатов. – 4-е изд. – М. : Вост. лит., 2004. – 751 с.
7. Ніка О. І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст.: монографія / О. І. Ніка. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2009. – 444 с.
8. Семенов Д. В. Синтаксис современного литературного арабского языка / Д. В. Семенов. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1941. – 180 с.
9. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 584 с.
10. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності / Наук. ред. проф. А. П. Загнітко. – Тернопіль : Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
11. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Заблук М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл. « ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 89-90.
12. Чернов П. В. Справочник по грамматике арабского литературного языка / П. В. Чернов. – М. : Вост. лит., 1995. – 473 с.
13. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., репр. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 303-304.
14. 'Aš-Šarīf 'al-Ġurġānī Kitābu-t-ta'rifāti / 'Alī bnu Muḥammad aš-Šarīf al-Ġurġānī. – Bayrūt: Maktabatu Lubnāna, 1985. – 382 š.
15. 'Ibn 'al-'Ašīr 'Al-Mašalu-s-sā'iru fī 'adabi-l-kātibi wa-š-šā'iri / Ġiyā'u-d-Dīn bnu-l-'Ašīr. – 'Al-Qismu-š-šālīsu. – 'Al-Faġġālatu-'Al-Qāhiratu: Dāru-n-nahdati Mišra li-ṭ-ṭab'i wa-n-našri, [dūna ta'rīhin]. – 312 š.
16. Maġdī Wahbah, Kāmil 'al-Muhandis Mu'ġamu-l-muṣṭalahāti-l-'arabiyyati fī-l-luġati wa-l-'adabi / Maġdī Wahbah, Kāmil 'al-Muhandis. – 'aṭ-ṭab'atu-š-šāniyatu. – Bayrūt: Maktabatu Lubnāna, 1984. – 484 š.
17. Muḥammad Zarqān 'al-Farḥ 'Al-Wādīhu fī-l-qawā'idī wa-l-'i'rābi / Ta'līf: Muḥammad Zarqān 'al-Farāḥ. – Dimāšq: 'al-'Iṣḍārātu-š-šahṣiyyatu-l-ḥāṣṣatu, 2000. – 495 š.
18. Sāmī 'Aṭā Hasan 'Al-Ġumlatu-l-mu'taridatu fī-l-Qur'āni. Mafhūmu-hā wa 'aġrādu-hā-l-balāġiyyatu [Електронний ресурс] / Duktūr Sāmī 'Aṭā Hasan. – Режим доступу: <http://www.dahsha.com/old/viewarticle.php?id=33467>